

İsmâil Cürçânî'nin Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومية)

Humma-yi Yevmî Ismâ'îl Ḍjurdjânî's Work Entitled Dhakhîra-i Khwârazmshâhî

Meryem DOYGUN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Meryem DOYGUN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi <https://ror.org/054v2mb78>

Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye

ORCID: 0000-0001-8456-5022

e-mail: meryemdoygunn@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.02.2023

Kabul/Accepted: 11.06.2023

Atf: Doygun, Meryem, “İsmâil Cürçânî'nin Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî (ذخیره خوارزمشاهی) Adlı Eserinde Humma-yi Yevmî (حمى يومية)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 213-231.

Citation: Doygun, Meryem, “Humma-yi Yevmî Ismâ'îl Ḍjurdjânî's Work Entitled Dhakhîra-i Khwârazmshâhî”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 213-231.

Öz- Ortaçağ İslam dünyasında ve tıp alanındaki çalışmalarda umumiyetle ateşli hastalıkları ifade etmek için kullanılan *humma* çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bir hastalık türüdür. Vücutta oluşan alerjik reaksiyonlar, ağrılar, açlık ve susuzluk, güneş çarpması ve kokuşmuş sular gibi pek çok sebep hummanın ortaya çıkmasına neden olur. Bununla birlikte hummanın belirtileri de tedavileri de değişir. Nitekim farklı türleri olan hummanın her türünün tanımı, belirtileri ve uygulanan tedavileri birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada hummanın bir türü olan *humma-yi yevmî* yani *günlük humma* İslam tıbbının en önemli isimlerinden ve Ḥârezmşâhlar döneminin meşhur hekim ve cerrahı Seyyid İsmâil Cürçânî'nin (ö. 531/1137) *Farsça ilk tıp ansiklopedisi kabul edilen Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî* (Ḥârezmşâh'ın Hazinesi) adlı eseri üzerinden incelenmiştir. Müellif 5. Kitapta 27 bab halinde anlattığı günlük hummanın tanımı, belirtileri ve tedavileri konularında oldukça faydalı ve farklı bilgiler verir. Bilhassa Cürçânî'nin eserinde hummanın etiyolojisi ve tedavisi hakkında kendi zamanının tıp âlimlerinden daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülür. Öyle ki *bu bilgilerin çoğu bugün dahi güncelliğini korumakta ve modern tıp uygulamaları için yol gösterici olmaktadır.*

Bu çalışmada Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî üzerinden Ortaçağ dünyasının en yaygın hastalıklarından biri olan hummanın izi sürülecek ve tıp çalışmalarında yeterince tevccüh gösterilmemiş bu eserin önemi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken eserin ilgili bölümleri Farsça'dan Türkçe'ye çevrilerek metinde gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler- İsmâil Cürçânî, Zaḥîre-i Ḥârezmşâhî, Humma-yi Yevmî, Hastalık.

Abstract – The Fever, which is generally used to express fever diseases in the medieval Islamic world and in the studies in the field of medicine, is a type of disease that occurs for various reasons. Many reasons such as allergic reactions in the body, pain, hunger and thirst, sunstroke, and stinking water cause fever to occur. However, the symptoms and treatments of fever vary. As a matter of fact, the definition, symptoms, and treatments of each type of fever, which are different types, differ from each other. In this study, *humma-yi yevmî*, a type of fever, was examined through the work of Sayyed Ismâ'îl Ḍjurdjânî (d. 531/1137), one of the most important names of Islamic medicine and the famous physician and surgeon of the Khwârazmshâhs period, Dhakhîra-i Khwârazmshâhî, which is considered the first Persian medicine encyclopedia. The author gives very useful and different information about the definition, symptoms, and treatments of daily fever, which she describes in twenty-seven chapters in the fifth book. Especially in the work of Ḍjurdjânî, it is seen that she gives more detailed information about the etiology and treatment of fever than the medical scholars of his time. So much so that most of this information is up to date even today and guides modern medicine practices.

In this study, one of the most common diseases of the medieval world, fever, will be traced through Dhakhîra-i Khwârazmshâhî and the importance of this work, which has not been given enough attention in medical studies, will be tried to be revealed. While doing this, the relevant parts of the work will be translated from Persian to Turkish and shown in the text.

Keywords- Ismâ'îl Ḍjurdjânî, Dhakhîra-i Khwârazmshâhî, Humma-yi Yevmî, Disease.

EXTENDED ABSTRACT

The fever, which is generally used to express fever diseases in the medieval Islamic world and in the studies in the field of medicine, is a type of disease that occurs for various reasons. Many reasons such as allergic reactions in the body, pain, hunger and thirst, sunstroke and stinking water cause fever to occur. However, the symptoms and treatments of fever vary. As a matter of fact, the definition, symptoms and treatments of each type of fever, which are different types, differ from each other. In this study, humma-yi yevmî, a type of fever, was examined through the work of Sayyed Ismâ'îl Djurdjânî (d. 531/1137), one of the most important names of Islamic medicine and the famous physician and surgeon of the Khwārazmshāhs period, Dhakhîra-i Khwārazmshāhî, which is considered the first Persian medicine encyclopedia. The author gives very useful information about the definition, symptoms and treatments of daily fever, which she describes in twenty-seven chapters in the fifth book. So much so that most of this information is up to date even today and guides modern medicine practices.

Sayyed Ismâ'îl Djurdjânî was a great physician and surgeon who lived during the time of Kutbüddin Khwārazmshāhs (1097-1128), the founder of the Khwārazmshāhs State, and his son and successor Atsız (1128-1156). The most important feature that distinguishes Ismâ'îl Djurdjânî from the physicians of her time is that she wrote her works in Persian instead of Arabic, contrary to the usual. He notes that she wrote her books in Persian in order to eliminate this difficulty due to the difficulty of Arabic and the fact that physician candidates had to read many books related to their field. In Dhakhîra-i Khwārazmshāhî, which is the subject of this study, there are many types of diseases and their symptoms and treatments. Daily fever is one of these diseases. Ismâ'îl Djurdjânî talks about this type of fever in detail in a part of his work. The author first defines this fever and then talks about its causes, symptoms and treatments. While doing this, it is seen that he developed different treatment methods according to the cause of the fever. It is seen that some of these treatment methods are applied in the treatment of febrile diseases even today.

In his work, it is seen that Djurdjânî gives more detailed information about the etiology of fever than the medical scholars of his time. As a matter of fact, Ibn Sînâ (d. 428/1037), who is most compared with himself, did not include issues such as ghusl with cold water and the temperature of the bath among the causes of humma-yi yevm. At this point, it can be said that Djurdjânî reveals the etiology of diseases with all its clarity.

Djurdjânî is of the opinion that it would be more beneficial to determine the treatments according to the severity of the disease and the season in fever, as in all diseases. Accordingly, he talked about different treatment methods in the fever caused by the heat of the bath or the sun or the cold, and he said that the treatments should be determined according to the hot or coldness of the disease. It is seen that nutrition comes to the fore in Djurdjânî's treatments on humma-yi yevm.

In this study, one of the most common diseases of the medieval world, fever, will be traced through Dhakhîra-i Khwārazmshāhî and the importance of this work, which has not been given enough attention in medical studies, will be tried to be revealed. While doing this, the information about the humma-yi yevm in the work of Al-Qanun fi't-Tibb by Ibn Sînâ, one of the sources of Ismâ'îl Djurdjânî, will be compared with the information in Dhakhîra-i Khwārazmshāhî, thus the original sides of the Dhakhîra-i Khwārazmshāhî will be determined.

GİRİŞ

İslam dünyasının Altın Çağı'nda tıp, felsefe, astronomi, farmakoloji, kimya, fizik, geometri ve matematik gibi pek çok alanda yaratıcı bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bunlar *belli bir coğrafya ve zamanın ötesine tesir eder nitelikte olmuştur*. Kadim İslam uygarlığının insanlığın hizmetine sunduğu ve yüksek faydalar içeren bu çalışmalar bugün dahi farklı disiplinlerdeki araştırmalara kaynak olmaya devam etmektedir. XII. Yüzyılda İran coğrafyasında tıp alanında Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Zahîre-i Hârezmşâhî* de bu cümledendir.

Şimdiye kadar yeterince teveccüh gösterilmemiş bu tıp eseri hakkında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılan çalışmalar oldukça azdır. Ancak özellikle İran sahasında Cürçânî ve eseri *Zahîre-i Hârezmşâhî*'ye dair yapılan bilimsel çalışmaların diğer yerlere mukayese ile daha fazla olduğu görülmektedir. Bunda Cürçânî'nin etnik kimliği önemli bir rol oynamaktadır. İranlıların bu tavrı yaptıkları çalışmalarda da görülmüştür. Öyle ki Cürçânî'yi tanıtırken her zaman İran tarihinin en büyük tabiplerinden biri olarak iftiharla bahsetmişlerdir. Buna rağmen Avrupa'da ve Türkiye'de tabibe ve eserlerine yeterli alaka gösterilmemiştir. Birkaç önemli bilimsel araştırma dışında¹ yeterli çalışmaya rastlanılmamıştır. Ümidimiz bu ve benzeri çalışmaların artması ve Cürçânî'nin diğer eserlerinin de müstakil çalışmalara konu olmasıdır.

İsmâ'îl Cürçânî Hakkında Genel Bilgiler

İsmâ'îl Cürçânî Hârezmşahlar döneminin önemli âlim, hekim ve cerrahıdır. Tam künyesi biyografi yazarları arasında bir tartışma konusu olmuştur. Bazıları Zeynüddîn Ebû İbrâhîm İsmâ'îl b. Hasan Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî el-Cürçânî diye kaydederken diğerleri İsmâ'îl b. el-Hasan ve lakabını Seyyîd Şerefeddîn el-Tabib el-Cürçânî olarak zikreder.² Ünlü göz hekimi İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269) seçkin hekimlerin biyografilerini anlattığı 'Uyûnü'l-enbâ' fi şabâkâti'l-eṭṭbbâ' adlı Arapça eserinde Cürçânî'yi el-Şerîf Şerefeddîn İsmâ'îl olarak kaydetmiştir.³ Cürçânî'nin hayatı ve eğitimi hakkında çok az şey bilirse de araştırmacılar 1042/1043'te ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği İran'ın Cürçân (جرجان) şehrinde doğduğu⁴ ve 1137'de Merv'de öldüğü konusunda ittifak halinde görünürler.⁵

Cürçânî ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925) ve Ortaçağ tıbbının en önemli temsilcisi İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi tıp ve eczacılık bilimlerinde oldukça yetkin idi. Tıp tahsilini İbn Sînâ'nın öğrencilerinden biri olan ve "İkinci Hipokrat" diye bilinen Ebû'l-Kâsım İbn Ebû Sâdık en-Nîşâbüri'nin (995-1077) rehberliğinde yaptığına inanılır. Tıp ilminde tahsil yaparken Grek tabip Galen'in (Câlinûs/ö. 200) kitapları üzerinde çalışmalar yapmış, tıp ve eczacılığın yanı sıra dini ilimler, felsefe ve ahlak konularında da eğitim görmüştü. Hatta hadis ilmini İmam Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) yanında öğrenmiştir.⁶

¹ Bu çalışmalar kaynakçada ve makalenin içinde gösterilmiştir.

² Hakim Mohammed Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani (C. 480-531) an Important Source Material", XV. *International Congress of the History of Science*, Edinburgh 10-19 August 1977, s. 2; Hasan Doğruyol, "İsmâ'îl b. Hasan Cürçânî", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII., İstanbul, 1993, s. 133.

³ Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi Şabâkâti'l-eṭṭbbâ', (Nşr. August Müller İmruülkays İbnü't-Tahhân), C. II., Ma'hedu Tarih'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1299, s. 31.

⁴ Seyyîd Alırza Golşânî Cürçânî'nin hayatını anlattığı Farsça makalesinde Cürçânî'nin doğum yeri Hârezmşahlar'ın payitahtı olan Gurgench olarak gösterilse de bu doğru değildir. İran'da bu iddiayı yalanlayan bir makale çalışması yapılmıştır. Bkz; Seyyîd Alırza Golşânî, "Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî; Hekim ve Pezeşki Namî İrânî", *Mecelle-i İlmi-Pezeşki Hekim Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî*, Vol. 2 (2), Tahran, 2015, s. 69. Omid Mozafari-Ayyoob Hosravi, "Birthplace of Ismael Jorjani, A Renowned Iranian Physician: Jorjan (Near the Present-day Gonbad-e Kavus) or Urgench (The Present-day Uzbekistan)", *Jorjani Biomedicine Journal*, Vol. 6 (3), 2018, s. 72-73.

⁵ Zehra Hüseyinşemi-Fatime Aliyan, "Berresi Caygâh Kitâb-i Zahîre-i Hârezmşâhî der Tıbb-i İrânî", *Faslnâme-i İlmi Tehassusî Rûzgâran*, S. 9, Tahran, 1392, s. 3; Sirius Halidpur, "Zahîre-i Hârezmşâhî", *Mecelle-i İrân Şinasî*, S. 31, Tahran, 1375, s. 509; Hasan Tacbağ, "Sayyed Esmâ'îl Jorjani Founder of Persian Medicine", *Mecelle-i Tahkikat-i Dampesşki*, 62, S. 4, 2007, s. 132; Sana Kauser Ateeque Ahmed, Tasfiya Hakeem Ansari, Tariq Nadeem Khan, "Ismail Jurjani's Description of Pathophysiology of Psychiatric Disorders in Zakhira Khwarizam Shahi", *International Journal of Current Advanced Research*, Vol 9, S. 6, June 2020, s. 22603; Saeed Changizi Ashtiyani, Mohsen Shamsi, Ali Cyrus, Bahar Bastani, Seyed Mohammad Tabatabayei, "A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran Avicenna, Rhazes, Al-Akhawayni, and Jorjani", *Iranian Journal of Kidney Diseases*, Vol 5, S. 5, September 2011, s. 303; Huşang A'lam, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail> (Erişim Tarihi: 14.11.2022)

⁶ Ali Ekber Velâyetî, *Seyyîd İsmâ'îl Cürçânî*, Emir Kebîr, Tahran, 1395. <https://rasekhoon.net/article/show/863381/زندگانی-سید-اسماعیل-جرجانی> (Erişim Tarihi: 22.11.2022); Taki Bineş, "Nefâis-i Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds: Zahîre-i Hârezmşâhî", *Nâme-i*

Cürçânî bu kadar donanımdan sonra, 1110'da Hârezmşahlar (1097-1231) hanedanının kurucusu Kutbüddin Muhammed'e (1097-1128) katılmak için o zamanlarda bilginlerin ve fuzelânın yeri olan Hârezm'e gitti. Cürçânî'nin Hârezmşahlar'ın himayesine girmesi bu zamana denk gelir. Zaḥîre-i Hârezmşâhî'nin mukaddimesinde Cürçânî'nin Kutbüddin Muhammed'in saray hekimi ve şehirdeki büyük eczanenin reisi olduğu, her ay hükümdarın hazinesinden kendisine 1000 dinar ödendiği yazar.⁷ Bazı kaynaklarda Cürçânî'nin Kutbüddin Muhammed ve oğlu Atsız'ın (1128-1156) şahsi hekimliğine getirildiği yazar.⁸ Hünerli bir hekim olarak Kutbüddin Muhammed'in takdirini kazanan Cürçânî, Atsız'ın hizmetinde de büyük yararlılıklar göstermiş ve eserler vermiştir. Cürçânî'nin bilgi birikimi, tecrübesi ve cerrahi yeteneğinin yanı sıra kendisine duyulan saygı ve güven de saray hekimliği gibi yüksek bir mertebeye ulaşmasını sağlamıştır. Öyle ki Kutbüddin Muhammed'in gözünde yüksek itibarlı bir âlim olarak ayrı bir yere sahip Cürçânî'ye devlet erkânı gibi halk da fevkalade saygı duymuş ve hürmet göstermiştir.⁹

Cürçânî'nin Tıptaki Bulguları ve Yenilikleri

Cürçânî'nin tıp ve cerrahi alanındaki bilgisi ve tecrübesinde Şiraz, İsfahan, Rey, Nişâbur, Kum ve Hûzistan gibi zamanının ünlü şehirlerine yaptığı seyahatler etkili olmuştur. Nitekim ziyareti sırasında buralardaki doktorlardan istifade etmiş ve birikimlerini zenginleştirmiştir. Hatta bazı kaynaklarda vefat ettiği şehir Merv'e gidiş amacının da ilmini yükseltmek ve buradaki büyük kütüphaneden istifade etmek olduğu yazar.¹⁰ Cürçânî bu seyahatleri sırasında humor teorilerini, çeşitli hastalıkların doğru teşhisini, belirtilerini ve tedavilerini araştırmıştır. Ayrıca çeşitli şifalı bitkilerin ve diğer doğal ürünlerin farmakolojik aktivitelerini tanıtmıştır. Cürçânî kanser ve tümörler, cerrahi ve beyin cerrahisi, diş hekimliği, kozmetik, üroloji, jinekoloji, endokrinoloji gibi tıp disiplinlerini ve durumlarını eksiksiz bir şekilde tarif edip açıklayan ilk hekimlerden biri kabul edilmiştir.¹¹ Tüm bunlar çok yönlü ve tıbbın her alanında bilgi sahibi olduğuna işaret eder.

Tıbbi görüşleri ve uygulamaları, cerrahide kullandığı aletler, bu alandaki keşifleri büyük ölçüde günümüzün görüşleriyle uyumlu görülmüş, tıbbın çeşitli dallarındaki uygulamaları yeni ve benzersiz kabul edilmiştir. Cerrahide de çok başarılı olmuş, Zaḥîre-i Hârezmşâhî'de becerisini ve deneyim derinliğini gösterecek şekilde farklı cerrahi yöntem ve aletleri tanıtmıştır. Nitekim şiddetli yara kanamasını durdurmak için, Avrupalı bilim adamlarından birkaç yüzyıl önce alçı kalıpları kullanımına dikkat çekmiştir. Ayrıca ürolojide idrar zorluğu çeken hastaların tedavisi için kateterizasyon önermiştir.¹² Tıp alanındaki en önemli keşiflerinden biri ise bugün dahi güncelliğini korumaktadır. Öyle ki Cürçânî, 1825'te Doktor Caleb Hillier Parry'nin keşfettiği ve çeşitli araştırmacılar tarafından

Âstân-i Kuds, S. 8, Tahran, 1340, s. 52-53; Fariborz Moattar, Mohammad Reza Shams Ardekani, Alireza Ghannadi, "The Life of Jorjani: On of the Persian Pioneers of Medicinal Encyclopedia Compiling: on the Occasion of His 1000th Birthday Anniversary (434, A.H.-1434, A.H.)", *Iranian Red Crescent Medical Journal*, September 15(9), 2013, s. 764; Seyyid Alirza Golşânî, Semane Sadat Melek Sabet, Azam Siyamek Destcerdi, "Kitâbşinâsî Hekim Seyyid İsmâil Cürçânî", *Mecmua-i Mekalât Hemayiş-i Millî Hekim Seyyid İsmâil Cürçânî*, Tahran, 1396, s. 3; Ateeque Ahmed vd., "Ismail Jurjani's Description...", s. 22603; Halidpur, "Zaḥîre-i Hârezmşâhî...", s. 509. Cürçânî rivayetlerde o kadar yükseldi ki, meşhur âlim Ebû Sa'd Sem'ânî bir hadisi nakletmek için ondan izin istedi. Ferište Cihânî, Mecîd Golmohammedi, "Nakş-i Seyyid İsmâil Cürçânî der Tehevvlât-i İlmî Pezeşkî", *Faslnâme-i İlmî-Tehassusî*, S. 3, Tahran, 1395, s. 9; Tacbahş, "Sayyed Esmâ'il Jorjani...", s. 132.

⁷ Hekim Seyyid İsmâil Cürçânî, *Zaḥîre-i Hârezmşâhî*, (Tsh. Muhammed Rıza Muharrirî), 4. ve 5. Kitap, Mukaddime, Ferhengistân-i Ulûm Pezeşkî Cumhûrî İslâmî İrân, Tahran, 1384, s. 13; Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 32; Ateeque Ahmed vd., "Ismail Jurjani's Description...", s. 22603; Tacbahş, "Sayyed Esmâ'il Jorjani...", s. 132; Golşânî-Sabet vd., "Kitâbşinâsî Hekim Seyyid...", s. 3; Cihânî-Golmohammedi, "Nakş-i Seyyid İsmâil...", s. 9.

⁸ Golşânî, "Seyyid İsmâil Cürçânî...", s. 69. Ebû Usaybia, Cürçânî'nin hizmetine girdiği Hârezmşah hükümdarını yanlışlıkla Alâeddin Muhammed Hârezmşah olarak kaydeder, bu doğru değildir. Hârezmşahlar'ın muktadir hükümdarı Alâeddin (Kutbüddin) Muhammed b. Tekiş 1200-1220 arasında hüküm sürmüştür. Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 31.

⁹ Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 31-32; Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani...", s. 3.

¹⁰ Golşânî, "Seyyid İsmâil Cürçânî...", s. 69; Cihânî-Golmohammedi, "Nakş-i Seyyid İsmâil...", s. 9.

¹¹ Moattar vd., "The Life of Jorjani...", s. 765.

¹² Saeed Changizi Ashtiyani, Ali Zarei, Mohammad Elahipour, "Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2:16, 2009, s. 2.

tanımlanan ¹³ *exophthalmos* ¹⁴ (*egzofalmi*) ile *guatr* arasındaki bağlantıyı tespit eden ilk kişilerden biriydi.¹⁵

Cürcânî kitaplarında kanser, türleri ve tedavisi konusunda da bilgiler vermiştir. Özellikle kanseri tedavi etmenin zorluğundan, onu kışkırtmaktan kaçınmanın gerekliliğinden ve erken tedavinin göreceli etkinliğinden bahsetmiştir. Ayrıca kadınlarda meme ve rahim kanserinin, erkeklerde ise gırtlak ve bağırsak kanserinin yüksek oranda görüldüğüne değinerek hastalık ve cinsiyet bağlantısına dikkat çekmiştir. Kanserin erken evrelerinde teşhis edilmesinin kolay olmadığını ve teşhis edildiği zaman ise genellikle onun tedavi edilemeyeceğini söyler. Kanser hayati organlardan uzakta ise tüm kökleri ile çıkarılması gerektiğini ifade eder.¹⁶

Cürcânî'nin Eserleri

Cürcânî, Kutbüddin Muhammed'in himayesinde tıp alanında araştırmalar yapmış ve Hârezm'de iken çok sayıda kitap kaleme almıştır. Cürcânî'nin tıp çalışmalarındaki önemi iki türlüdür. Bunlardan birincisi İbn Sînâ'dan sonra tüm tıp konularını yeni araştırma ve çalışmalarla eserlerinde inceleyen ilk kişidir. İkincisi yaygın olanın aksine en önemli tıp eserlerini Farsça yazmasıdır. Cürcânî'ye şöhret kazandıran tıp eserleri *Zahîre-i Hârezmshâhi*, *Huffey 'Alâ'î* ve *el-Ağrâzü't-tıbbiyye ve'l-mebâhişü'l-'alâ'iyye*'dir. *Yâdigâr*, *Zübdetü't-tıbb*, *et-Tezkiretü'l-Eşrefiyye fi's-sınâ'ati't-tıbbiyye*, *er-Risâletü'l-münebbihe* ve *el-Ecvibetü't-tıbbiyye* ise müellife nispet edilen diğer eserlerdir.¹⁷

Zahîre-i Hârezmshâhi Cürcânî'nin en önemli çalışmalarının başında gelir ve çoğunlukla bu eseri ile tanınır. Kutbüddin Muhammed adına yazılan eser en eksiksiz, önemli ve kapsamlı Farsça tıbbi metinlerden biridir. Hatta bu hali ile *Farsça ilk tıp ansiklopedisi* olarak kabul edilmektedir. Cürcânî eserini yazarken İslam dünyasının ortak bilim dili Arapça yerine Farsçayı tercih ederek geleneksel uygulamanın dışına çıkmıştı. Bu değişikliğin sebebi hekim adaylarının işini kolaylaştırmaktı. Zira Cürcânî'ye göre bu alanda çalışma yapanlar farklı dillerde çok çeşitli kitaplar okumak zorunda kalıyor ve karşılaştıkları zorlukları aşmak kolay olmuyordu. Kitabını Farsça yazarak bu zorlukları ortadan kaldırmak ve kendisinden sonraki araştırmacılara da Farsça telif konusunda yol göstermek esas gayesi olarak gözükmektedir.

Peki Cürcânî'nin eserini Arapça yerine Farsça yazması eserin ve müellifinin tanınırlığını etkilemiş midir? Günümüzde Cürcânî ile ilgili yapılan araştırmaların çoğunlukla İran coğrafyasında yoğunlaştığı ve bunların da genellikle biyografi çalışmasından öteye gitmediği görülmektedir. Yani Cürcânî'nin şöhreti belli bir bölge ile sınırlanmış gibi görünür. Ancak bu durum bilimsel yazılarda Arapçanın yaygınlığının Farsçanın önüne geçmesi ile ilgilidir. Nitekim o zamanlarda Farsça bilim dilinin çok uluslu bir bilimsel iletişim aracı olarak hizmet edecek kadar gelişme ve zenginleşme şansı pek olmamıştır.¹⁸

Zahîre-i Hârezmshâhi'nin Farsça yazılması kıymetinden bir şey kaybettirmemiş aksine Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvî*, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*, Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-sınâ'a* ve Ebû Sehl Mesîhî'nin *Kitâbü'l-Mi'e fi't-tıbb* gibi zamanının en seçkin tıp eserleriyle birlikte anılmıştır. Öyle ki Cürcânî eserlerinde tıbbın her alanıyla ilgili bilgi vermenin yanı sıra cerrahi uygulamaları da ayrıntılı şekilde ele almıştır. Derin tecrübesi ve maharetini ifade edecek şekilde farklı ameliyat yöntemlerini ve ilgili aletleri detaylandırmıştır. Ameliyat öncesi ve sonrası gerekli ilaçları ve tıbbi bakım türlerini de yazmıştır. Bu yönüyle *Zahîre-i Hârezmshâhi*'nin cerrahi alanında büyük yenilikleri ile tanınan tıp âlimi

¹³ Bunlar Graves, Basedow ve Flajani gibi araştırmacılarıdır. C. H. Mayo, "The Surgical Treatment Of Exophthalmos", *Journal of the American Medical Association*, Vol. LXIII, No. 14, 1914, s. 1147.

¹⁴ Göz küresinin dışarı doğru çıkmasıdır. Bu durum her iki gözde olabildiği gibi tek gözde de görülebilir. Hastalık için bkz; Fuat Döner, *Graves Hastalığında Hipertiroidi Tedavisinin Oftalmopati Seyri Üzerine Etkisi*, Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1994, s. 3.

¹⁵ Ashtiyani vd., "Innovations and Discoveries...", s. 3; Hakim Jorjani,

http://www.tanaffosjournal.ir/article_241206_ad4525dc4828aa9342d1bf7b1e6435f6.pdf (Erişim Tarihi 16.11.2022).

¹⁶ Ashtiyani vd., "Innovations and Discoveries...", s. 3.

¹⁷ Doğruyol, "İsmâil b. Hasan Cürcânî...", s. 134; Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*..., s. 32; Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani...", s. 11.

¹⁸ Huşang A'lam, <https://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail>

Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taşrîfî* ve Râzî'nin *el-Hâvî*'sinden sonra dönemin en iyi cerrahi belgesi olduğu iddia edilebilir.¹⁹

Zahîre-i Hârezmşâhî on kitaptan müteşekkil olup her kitap kısımlara ve konuşmalara ayrılmıştır. Bu kitaplarda genel hatlarıyla şu konular yer almaktadır: Birinci kitap tıbbın faydaları, mizaçlar, tabii unsurlar, hayvani ve nefsanî kuvvetler. İkinci kitap sağlık ve hastalık, hastalıkların belirtileri, nabız ve idrar ile ilgili durumlar, solunumdaki değişimler, sindirim sistemi, gebelik ve doğum. Üçüncü kitap hava ve sudaki kirlilikler ve tesirleri, yiyecekler ve sıvıların tesirleri, uyku ve uyanıklık, mizaç bozukluğunun sebep olduğu hastalıklar ve belli başlı bazı hastalıkların durumu. Dördüncü kitap hastalıkların tanısı, hastalardaki değişimler ve hastaya tanı koyarken dikkat edilmesi gereken hususlar. Beşinci kitap tüm ateşli hastalıklar ki bunun başında humma gelir. Altıncı kitap ruh hastalıkları, kadın hastalıkları, felç, epilepsi, gut ve romatizma gibi hastalıkların tanısı. Yedinci kitap kanserler, tümörler, yaralar, yanıklar, kırık çıkıklar ve kanamalar. Sekizinci kitap vücudunun dışının sağlığı, saç bakımı, deri bakımı, tırnakların bakımı ve güneş yanığı. Dokuzuncu kitap hayvan zehirlerinin insan organlarına etkileri ve bunların özellikleri, zehirler ve panzehirler. Onuncu kitap ise bitkisel ve hayvansal ilaç formüllerini içerir (*akrâbâzîn*).²⁰ Ayrıca insan anatomisi hakkında bilgi vererek bunları kitabında tasvir eder. Buradan da anlaşıldığı üzere *Zahîre-i Hârezmşâhî* tepeden tırnağa kadar tüm hastalıkların tedavisi konusunda bilgi veren kapsamlı bir eserdir.

Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî*'yi yazarken öncelikle Hipokrat, Galen, Aristo, Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Ebû'l-Kâsım İbn Ebû Sâdık en-Nîşâbüri, Yuhannâ b. Mâsaveyh, Sâbit b. Kurre, İshak b. Huneyn ve Ali b. Rabben et-Taberî gibi eski büyük âlimlerin ana teorilerini zikrettiği görülür. Daha sonra sonuca varır ve ihtiyaç duyduğu yerde kendi yorumlarını katar. *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin kavramsal açıdan İbn Sînâ'nın *Ķânûn'u* ile çok benzerlik gösterdiği söylenir. Cürçânî'nin İbn Sînâ'nın çalışmalarından ilham aldığı tarihî hakikattir ancak eserlerinde görüldüğü üzere en çok kendi düşünce ve deneyimlerine güvenmiştir. Hipokrat ve Galen tıbbından da yararlanmış ancak ikna olmadığı her yerde onların öğretilerini reddetmiştir.²¹ Bu yönüyle *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin *Ķânûn'un* ya da başka tıp eserinin tercümesi değil, *Ķânûn'un* ve zamanın diğer tıbbî eserlerinin tamamlayıcısı olduğu söylenebilir.

Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî*'yi Arapça'ya tercüme ettiği bilinir. Bundan başka eserin Almanca ve Fransızca hatta İbranice gibi çeşitli dillere çevirisi bulunmaktadır. Eserin İbranice tercümesi oldukça dikkat çekicidir. Zira bazı araştırmacılar, Yahudilerin kendi büyük bilim adamları ve doktorlarının olduğunu ve değerli bulmadıkları sürece bir kitabın Farsça'dan İbranice'ye çevirisinin pek rastlanır durum olmadığını ifade eder.²² Bunlardan başka, eserin onuncu kitabı olan *akrâbâzîn* kısmı hekim Sabuncuoğlu Şerafeddin (ö. 873/1468) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3536; Kılıç Ali Paşa, nr. 761/1).²³ Dolayısıyla bu çevirilerin eserin tanınırlığını artırmaya yardımcı olduğu söylenebilir.

Cürçânî'de Humma-yi Yevmî²⁴

Cürçânî'nin günlük humma konusundaki anlatılarına geçmeden önce Ortaçağ İslam tıbbının en önemli temsilcisi İbn Sînâ'nın humma-yi yevmî tanımından bahsetmek gerekir. Zira Cürçânî'deki bilgiler büyük oranda İbn Sînâ'nınki ile benzerlik gösterir. Ayrıca bu İslam tıbbına büyük katkılar sağlayan iki büyük hekimin humma üzerinden benzerliklerini ve farklılıklarını tespit edebilmeye yardımcı olur.

İbn Sînâ'ya göre “humma garip bir ateştir; kalpte ateş oluşturur. Bütün bedendeki arter ve venlerdeki ruhla bütün vücuda yayılır ve kötü bir şekilde ısıtmak suretiyle vücudun doğal fonksiyonlarını bozup vücudun ateşini artırır. Ateşli hastalıklar insanlarda oluşturduğu fiillere göre ikiye

¹⁹ Ashtiyani vd., “Innovations and Discoveries...”, s. 2.

²⁰ Ahmet Acıduman-Şehriyar Şems, “İsmâ'il Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârezmşâhî* Adlı Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisinde Kafatası Anatomisi, Hidrosefali ve Kafatası Kırıkları Üzerine”, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, C. 24, S. 3, 2014, s. 226; Ferzan Azizade, “*Zahîre-i Hârezmşâhî*”, *Kitâb-i Mah-i Külliyyat*, S. 12, Tahran, 1389, s. 93.

²¹ Ateeque Ahmed vd., “Ismail Jurjani's Description...”, s. 22603.

²² Seyyid Hüseyin Razavî Berkaî, “Nakdi Gozâra ber Virâyiş-i Âhir “*Zahîre-i Hârezmşâhî*”, *Neşr-i Dâniş*, S. 107, Tahran, 1382, s. 51; Said, “The Works of Ismail-al-Jurjani...”, s. 5.

²³ Doğruyol, “İsmâ'il b. Hasan Cürçânî...”, s. 133; Acıduman, “*Zahîre-i Hârezmşâhî*...”, s. 226.

²⁴ Cürçânî *humma-yi yevmî* olarak bahsettiği için burada da *humma-yi yevmî* yerine *humma-yi yevmî* yazılmıştır.

ayrılır. Bunlardan biri hummalardır. Diğeri arızidir. Ateşli hastalıkların şişler gibi arazları vardır. Bunlar arızı hummalardır, bu humma ile sebebi arasında bir ilişki yoktur; o, vücutta oluşmuş olan kötü, bozuk şeylerden meydana gelmiştir. Muhtemelen o hastalığın sebebi tuzdur.”²⁵

İbn Sînâ ayrıca humma-yi yevm hakkında bilgi verir ve sebeplerini genel olarak şöyle anlatır: “Özellikle sıcaklık görünüşlerinden anlaşılır veya bütünüyle ilgili olarak görülen sıcaklıktan ortaya çıkmış olup, sebebi yenen şeyler olabilir. Günlük humma (her gün görülen nöbetler) ancak beden ve ruhtan ve onların yoğunluğundan kaynaklanır. Bu hummalar çoğunlukla bir günde geçer. Yazıldığına göre üç güne kadar olanlar nadirdir ve az görülür. Süresini geçenlerin anlamı onun sıcaklığının ruhla ilgili organlara veya hıta yayıldığı gösterir. Tamamen bitmesi sanki diğeri bir cinsine geçmiş gibi olur. Bu hummanın tedavisi kolay etkileri zorludur. Aynı zamanda başlangıcında iltihaplı yapılar, kızarıklıklar görülür.”²⁶ İbn Sînâ bundan sonra humma-yi yevm'in belirtilerinden ve faydalı tedavilerden bahseder. Cürcânî ise günlük hummaya sebep olan durumları izah ederken İbn Sînâ'da mevcut olmayan hususlara yer verir ve tedavilerde zaman zaman farklı yollar takip eder.

Cürcânî'ye göre hastalık insan vücudunda doğal olmayan bir durumdur. Her organın özel bir dengesi vardır ve organlardaki herhangi bir dengesizlik hastalığa neden olur. Humma-yi yevm de böyledir. Zâhîre-i Hârezmşâhî'nin beşinci kitabı ateşli hastalıkları tarif eder. Beşinci kitabın ikinci parçasında yer alan humma-yi yevm anlatısı 27 bab'dan oluşur. Cürcânî her bab'da humma-yi yevm'e sebep olan durumlardan, humma-yi yevm'in alametlerinden ve tedavilerden bahseder. Cürcânî'nin konuyu ele alış şekli İbn Sînâ'ya benzer lakin İbn Sînâ'dan daha farklı ve ayrıntılı bilgiler verir. Bilhassa hummaya yol açan durumlar ve tedavilere Cürcânî'de daha fazla değinilmiştir. Cürcânî hummadan bahsederken Hipokrat ve Galen gibi İslam tıbbına tesir eden ünlü Grek hekimlerinin görüşlerine de yer vermiş sonrasında kendi tecrübelerini aktarmıştır. Bu durum yalnız humma ile ilgili anlatı için değil diğeri konular için de geçerlidir.

Zâhîre-i Hârezmşâhî'de humma-yi yevm hakkındaki bilgiler aşağıda Türkçe çeviri ile verilmiştir. Çeviride müellifin üslubuna ve terminolojiye sadık kalınmıştır.

1. Humma-yi Yevm'in Ahvali Hakkında

Sıcaklık buharların ve ruhun içinde kaldığı zaman hıtlar ²⁷ ve organlar ısınır humma-yi yevm meydana gelir.²⁸ Tıpkı bir evin içini ateşe verdiklerinde evin içindeki havanın ve evin duvarının ısınması gibi. Ama günlük ateşin süresi çoğu zaman 24 saattir, o kadar sürmemesi ve daha erken düşmesi mümkündür. 24 saati geçip 48 saate uzadığı ve bunu da geçip 72 saate ulaşması çok olur. Câlînüs beş ya da altı güne uzamasının mümkün olduğunu söyler. Bu kan ısındığında ve kokuştığında olan bir ateştir. Bunun sebebi gözeneklerin kapanmasından kaynaklı atardamarların girişlerinin ve geçişlerinin tıkanmasıdır. Bu genellikle humma-yi yevm üç güne uzadığında olur. İlk günden itibaren başka bir türe de dönüşür. Bu ise şöyle olur: ruhtaki ateş hıtlarda ya da temel organlarda asılı kalır ve günlük ateşi teşhis etmek zordur tedavisi kolay. Ama sıcak ve kuru mizaçta bir günlük ateş daha hızlıdır.²⁹

Eğer damarlar sıcak olursa, yemek yenilince hararet ortaya çıkıyorsa ve nabız düzenli lakin sulb ve küçükse humma-yi yevm humma-yi dikk'a ³⁰ dönüşür. Eğer yüz, göz ve damarlar şişip kalkıyorsa ve

²⁵ İbni Sînâ, *el-Kânûn fi 't-Tıbb*, (Çev. Esin Kâhya), Dördüncü Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 1.

²⁶ İbni Sînâ, *el-Kânûn...*, s. 7-8.

²⁷ İlk ve Ortaçağ'daki tıp anlayışına göre, insan vücudunda bulunan dört sıvı: kan, balgam, kara safra ve sarı safra. Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II., İstanbul, 1989, s. 24.

²⁸ XV. Yüzyılda Bursa'da yaşamış ünlü Osmanlı hekimi İbn-i Şerîf humma-yi yevm'i şöyle tanımlar: “Humma-yi yevmî yani bir günlük ısıtma dimekdir bu ısıtmanın sebep çok vakitlerde yorgunluktan olur veya muhâlif gıdalar yimekten veya katı hışm itmekden veya katı melûl olmakdan olur ve bu ısıtmada ağırlık ve süstlük ve tekessür şöyle ki gayrı ısıtmalarda olur bunda olmaya ve baş ağrısı ve tekessür eger ola ziyâde olmaya ilâc her gâh ki ısıtma belûre hammâma girmek ve âb-zen içine oturmak savâb ola”. Müellif humma-yi yevm'in bir günlük sıtma olduğunu ve sebebinin genellikle yorgunluktan meydana geldiğini söyler. Ancak birbirine uymayan yemekleri yemek, aşırı öfke ve üzüntü de sıtmanın sebebi olarak görülür. Günlük sıtmada baş ağrısı diğeri sıtmalardaki gibi çok olmaz, ağırlık ve kırgınlık da görülmez. Ne zaman sıtma ortaya çıkarsa hamama girmek ve âben yani küçük havuza oturmak faydalı olur. Tâbib İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, (Haz. Murat D. Çekin), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017, s. 595.

²⁹ Cürcânî, *Zâhîre-i Hârezmşâhî*, s. 81.

³⁰ İbn-i Şerîf'e göre humma-yi dikk ince ağrı denilen bir sıtmadır, buna uygunsuz yemekler ve ilaçlar sebep olur. İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, s. 291.

nabız yükseliyor, yüz kızarıyorsa bilinmelidir ki humma-yi yevm humma-yi mutbika ³¹ olur. Eğer titreme ortaya çıkarsa, nabız muhtelif ve küçükse, ateş ve ağrılar artarsa bilinmelidir ki humma-yi yevm humma-yi ufûnî'ye dönüşmüştür. Bu üç türde nabız ve ateş değişir özellikle humma-yi ufûnî'de nabız farklılaşır, ateş daha şiddetlidir ve ağrılar artar. Humma-yi yevm ne zaman intihâ ya da inhitat (son dereceye ulaşması ve gerilemesi) zamanına ulaşırsa başka alametlerden biri ortaya çıkar.³²

2. Humma-yi Yevm'in Genel Tedavisi Hakkında

Bütün hastalıkların tedavisi yemek vermek ve vermemek, soğuk su içmek ve içmemek, izin vermek ve vermemek, istifrağ etmek ve etmemek, hamama girmek ve girmemek üzerinedir. Bu ateşin tedavisinde bu tedbirler ortaya çıkar. Ama humma-yi yevm olan hiç kimsenin yemekten alıkonulmaması gerektiği bilinmelidir. Ateş sebebiyle midesi ekşiye kişi hariç, diğerlerine hazmı kolay ve yumuşak yiyecekler verilmelidir. Öyle ki ondan iyi bir hilt ortaya çıksın. Özellikle safravî insanlara ve ateşin başlangıcında titremesi olan kişilere. Ateşin başlangıcında olana su, gül suyu, nar suyu ya da karışık (sulandırılmış) şaraba batırılmış birkaç lokma ekmek verilmelidir, karışık şarabın hazmı kolay olur. Eğer ateşin sebebi ağrı ve yiyecek eksikliğinden oluyorsa istirahat edilmeli. Eğer ateş tıkanıklıklardan, gözeneklerin kapanmasından ve cildin kirliliğinden kaynaklanıyorsa hamama girilmelidir; hiltlar yumuşar, gözenekler açılır, ter çoğalır ve buharlar ayrışır, yemek nöbetin sonunda yani inhitat vaktinde verilmelidir. Eğer susarsa soğuk sudan alıkonulmamalıdır çünkü kuvveti yerine gelir, kuvvet yerine gelince soğuk suyun zararından korkulmamalıdır. Ruhu rahatlatmak ve ondan gelen garip sıcaklığı önlemek için soğuk suyun en iyi ilaç olduğu bilinmelidir. Eğer ateş soğukluktan oluyorsa nöbetin sonunda daha az verilmelidir.³³

Eğer ateşin sebebi gözeneklerin kapanması ve ciltteki kirlilik ise hamam en yararlı şeydir. Humma-yi yevm olanların hepsinin hamam havasının içinde çok olması muhtemel değildir ama suyun içinde olması uygun olur. Eğer ateşin sebebi cilt kirliliği ise hamam havasında olmak ve terlemek faydalıdır.³⁴

3. Hummanın Birkaç Türü Hakkında

Üç tür humma-yi yevm vardır. Birincisi ahval-i nefis ile ilgilidir, ikincisi ahval-i ten ile ilgili üçüncüsü vücudun dışındaki ahval ile ilgilidir (infi'alat-ı bedeniyye, infi'alat-ı nefsiyye ve evcâ' ve evrâm-ı zâhire)³⁵. Bu her bir türün altında da pek çok tür vardır. Ahval-i nefis ile ilgili ateşler gamdan, vehmden, öfkeden ve korkudan ortaya çıkar. Ahval-i ten ile ilgili ateşler ağrıdan, acıdan, kusmalardan, şişlerden, yiyecekten, tıkanıklıklardan ve hazımsızlıktan ortaya çıkar. Dışarıdaki durumlarla ilgili ateşler soğukluktan, cilt kirliliğinden ve kükürt, demir sülfat, şap ³⁶ ve bunun dışındaki kötü madenlerin sularından.³⁷

4. Gamdan, Vehmden ve Düşünceden Kaynaklanan Humma-yi Yevm Hakkında

Gam, vehm bir yönüyle birbirine zıt bir yönüyle birbirine benzer iki durumdur. Zıt durum şudur: gam insanlar bir şeyden alıkonulduğunda ve ona ulaşamadığında veya birisinin hoşuna gitmeyen bir şey yaptığında ve o kişiyi bundan alıkoyamadığındaki nefsin halidir. Bu zaman üzüldür, o sebeple içgüdüsel hararetin kuvveti vücuda yönelir, ruh ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Vehm bir işi tamamlamak istediğinde ve tüm çabasını ona verdiğiindeki nefsin halidir. O iş sırasında onun içgüdüsel harareti artar, kalbi hareketlenir, ruhu ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Gamda ruhun hareketi içe, vehmde dışa doğru olduğu için her ikisi birbirine zıttır.³⁸

Düşünce ikisi arasında bir durumdur çünkü bazen hazır olan bir şey hakkındadır, bazen de olacak bir şey hakkındadır. Bu sebeple ortaya çıkan bu üç humma-yi yevm'in tedavisi bir türden olur.

³¹ Kan ufûneti veya fazlalığından ortaya çıkar. İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, s. 292.

³² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 82.

³³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 82.

³⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 83.

³⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbüzü'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi*, C. V, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 36.

³⁶ Yemen'e özgü bir tür beyaz zâc (زاج).

³⁷ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 83.

³⁸ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 83.

Gamdan ortaya çıkan humma-yi yevm'in alameti göz içeri döner, yüzün rengi daha beyaz ya da daha sarı olur, nabız düşer, idrar (bevl) yakıcı olur ve kokusu keskinleşir.

Eğer vehm mutluluğu artıran bir işten ortaya çıkıyorsa vehmden kaynaklı humma-yi yevm'in alameti gözün hareketi dışarıya doğru meyleder ve nabız da yükselir. Eğer gamı ya da korkuyu getiren bir işten ise göz içeriye doğru meyleder ve nabız küçülür. Eğer beğenilen ve takdir edilen bir işten ise göz hareketi ve nabız ölçülü halde olur.

Tedavisi: Gamdan ortaya çıkan humma-yi yevm'in hayvani ruhun içinde olduğu ve hayvani ruhun madenin kalp olduğu bilinmelidir. Vehmden ve endişeden ortaya çıkan şey nefsanî ruhun içindedir ve nefsanî ruhun madeni dimağdır. Bu sebeple gamdan kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisinde kalbe daha fazla yönelmeli, vehmden ve düşünceden kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisinde dimağa daha fazla yönelmeli.

Esanslar ve hoş kokulu yağlar hazırlanır, insanları kendi düşüncesinden uzaklaştıracak işlerle meşgul olunur. Vehmden kaynaklı humma-yi yevm'de hamam ve âbzene girilmeli. (ن-کۈچۈک-اب-زن) Yumuşak hareketler ve biraz ovalama yapılmalı. Yumuşak ve hazmı kolay yiyecekler verilmeli. Keçi eti, tavuk eti, taze küçük balık, kabak kalyesi, salatalık kalyesi, ıspanak, soyulmuş mâş ve taze ayran azar azar verilmeli; böylece mideye ağırlık yapmaz.³⁹

Hamam ve âbzenden çıkınca menekşe ya da nilüfer ya da tatlı kabak çekirdeği yağı vücuda sürülür. Eğer şarap isterse seyreltilmiş ve karışık verilmeli. Cinsel ilişkiden uzak durulmalı. Humma-yi yevm'in diğer ateş türlerine geçmediğinden emin olunana kadar her gün semizotu yaprağı suyu, menekşe yaprağı, gülsuyu, sandal ve biraz kafur gibi çarelerle meşgul olunmalı.⁴⁰

5. Öfkeden Kaynaklanan Humma-yi Yevm

Öfke içgüdüsel harareti harekete geçirdiğinden ve artırdığından kalp ısınır, ruhun içinde hararet olur humma-yi yevm ortaya çıkar.

Onun alameti gözler kızarır ve dışarı çıkar, yüzün rengi de kırmızı olur. Çoğu zaman yüz ve boyun damarları şişer ve çıkar. Eğer öfke korkudan kaynaklanıyorsa yüz sararır çoğunlukla el ve uzuvlar titrer, idrar sıcak ve renkli olur, nabız yükselir, dolar ve peş peşe olur. Tedavide önce yumuşak davranarak, özürlerle, güzel ve dostça sözlerle öfkesi sakinleştirilmeli, komik hikâyelerle, ilginç oyunlarla ve yumuşak sesle meşgul edilmeli. Ateşin sıcaklığı gerilediğinde çok sıcak olmayan güzel hamama girilip ılık bir suyun (âbzen) içine oturmalı. Yaz mevsimindeyse ve mizacı dayanıklıysa sudan çıktığında kendini birden soğuk suya atıp hızla çıkmalı. Gül suyu, kafur, sandal, menekşe ve nilüfer koklamalı ve göğsüne sürülmeli. Soğuk, ekşi ve tatlı nar şerbeti veya ravent ya da limon şerbeti içilir yemekler ıspanak, kabak, salatalık gibi sebzelere hazırlanır. Şaraptan uzak durulur çünkü şarap öfkenin gücünü artırır. Uyku ve istirahat tedbiri uygulanmalı.⁴¹

6. Uykusuzluktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İnsanlar aşırı uykusuz oldukları zaman gözlerde yaşlara neden olan ruhun çözünmesi ve uykunun ortaya çıkmasına neden olan nemin çözünmesi ile gözler yuvarlaklaşır, yani gözler şişer.⁴² Aynı şekilde sindirilmeyen yiyeceklerden doğan ham buharlar nedeniyle yüz şişer ve idrar koyu olur. Sindirilmeyen yiyecekler sebebiyle yüzün rengi sarıya döner. Aynı zamanda bu sebeple uzuvlarda rahatsızlık ve kırgınlık ortaya çıkar. Ruhun ızdırabı ve rahatsızlığından humma-yi yevm belirir.

Onun tedavisinde önce uyku için çareler aranır, eğer uyku gelmezse papatya, menekşe, nilüfer, haşhaş kabuğunun yarısı ezilir ve onun başına dökülür. Menekşe yağı ya da tatlı kabak çekirdeğinin yağı yüze damlatılır. Buhar başa verilir ve buharın dağılması sağlanır. Bu tedaviler onu uyutur. Ateş gerilediğinde hamama girilir, tatlı ve ılık su başına dökülür. İlk önce âbzene oturulursa hiç terlememek için hızlı çıkılır. Hamamdan çıkınca hafif, güzel ve az yemek yenir. Şarap sulandırılır ve az içilirse fayda

³⁹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 84.

⁴⁰ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

⁴¹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

⁴² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

sağlar. Şarabın faydası yiyeceğin hızla sindirilmesini sağlamasıdır. Cinsel ilişkiden uzak durulur çünkü onun zararı çoktur.⁴³

7. Çok Uyumaktan ve Rahatlıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Uyanıklık (uyanış) nefsanî ruhtaki hallerin işlenmesi ve hayvani ruhun uzuvların hareketini nefsanî ruhun gücüne göre düzenlemesinden başka bir şey değildir. Bu hareketler fazla buharları ruhtan ayırır. İnsanlar çok uyuduğu zaman fazla buharlar ruhta kalır ayrıştırılmaz. Bu sebeple ruh kararır ve ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar.

Bu ateşin alameti onun sebebidir. Yani bu kişi çok uyuduğu zaman ortaya çıkar. Bu ateşin çok uyumaktan olduğu bilinmelidir. Onun bir diğer belirtisi buhar fazlalığı sebebiyle nabzın şişkin (dolu) olmasıdır.

Tedavisi hamam ve terlemektir. Ilık su kullanılır, eller ovuşturulur ve şarap içilmez çünkü şarap buharların artışına sebep olur.⁴⁴

8. Sevinçten (Neşeden) Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Aşırı öfke humma-yi yevm'e sebep olduğu gibi aşırı sevinç de bunu ortaya çıkarır. Onun alametleri de öfkeden kaynaklanan humma-yi yevm'in alametleri gibidir. Ancak gözlerin görünüşü ve şekli ondan farklıdır. Öfkenin belirtisi gözün içinde görülebilir, sevinçliyen görülemez. Birbirini izleyen (peş peşe) nabız daha azdır. Tedavisi de öfkeden kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisi gibidir.⁴⁵

9. Korkudan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Humma-yi yevm gamdan ortaya çıktığı gibi korkudan da ortaya çıkar. Çünkü her iki ruh halinde de ruh içe döner. Zira tabiat korkudan ve gamdan kaçır. Onun alameti gamdan kaynaklanan humma-yi yevm'in alametleri gibidir. Gamın belirtisi yüzde görüldüğü gibi korku belirtisi de yüzde görülebilir. Bunun tedavisi gamdan kaynaklanan humma-yi yevm'in tedavisi gibidir. O korkudan emin kılınmalı ve ona müjdelere verilmelidir. Ayrıca şarap ona faydalıdır.⁴⁶

10. Rahatsızlıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İnsan hastalandığı zaman içgüdüsel sıcaklık artar ve ruhu ısınır. Ruhun ısınmasından humma-yi yevm ortaya çıkar.

Bunun alameti önce bir rahatsızlık gelir. Bu sebeple uzuvlarda bir ağrı olur, bitkinlik açığa çıkar ve cilt kurur. Sonunda ateş terletmez, kuvvetli bir ağrı olması muhtemel değildir. Ateşin sonunda terleme az olduğu için çok kuruluk olmaz. Bununla birlikte kuru öksürüğün ortaya çıkması, nabzın düşmesi ve katılaşması, hareket sebebiyle idrarın renkli ve keskin olması mümkündür.

Tedavisi mümkün olduğu kadar uyku ve dinlenmedir. (Ateş) gerilediği zaman hamama girmek ve terletmeyecek ılık bir yere oturmak iyi gelir. Eğer ılık âbzene girerse daha faydalı olur. Âbzenden çıkınca suyun ıslaklığı bir havluyla alınır, tüm uzuvlar nilüfer ya da menekşe yağı ile yağlanır.⁴⁷

Elde kalan yağ ile bütün uzuvlar nazıkçe ovulur. Böylece uzuvlar yumuşar ve suyun ıslaklığı onda kalır. Hamam ve âbzenden çıkıldığı zaman meyve ve sebzelerden oluşan yemeklerden biraz yenir, şarap içme alışkanlığı yoksa gülsuyu içilir. Sonra yumuşak yatağın üzerine yatırılır ve uyunur. Yumuşak kıyafet giyilir ve kuruluşu artıran her şeyden uzak durulur özellikle cinsel ilişkiden.⁴⁸

11. İstifragdan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İlaç tesir ettikten sonra humma-yi yevm'in ortaya çıkması çok olur. Çünkü ilaç hıltları hareket ettirir, hıltlardaki hareket sebebiyle ruhlar da hareket edip ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. İç organlarda ortaya çıkan rahatsızlık sebebiyle de humma-yi yevm görülür. İlaçların harareti ruhları ve

⁴³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 85.

⁴⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 86.

⁴⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 87.

⁴⁶ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 87.

⁴⁷ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 87.

⁴⁸ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 88.

kanı ısıtır ve humma-yi yevm'e sebep olur. Kan almadan sonra da vücuttaki kan ve buharlar azaldığı için geriye kalan kan daha çok ısınır, safra baskın olur ve humma-yi yevm ortaya çıkar.

Tedavide öncelikle tedbirlerle ilaçlardan ortaya çıkan mizacı geri çekmeli. Kuvveti artıran yemekler verilmeli ve maullehum⁴⁹ daha faydalı olur. Maullehum şöyle hazırlanır: kesilen ve pişirilen bir koyunun arka kemiklerinden taze et alırlar ve onu büyük kazanda pişirirler, beş diremseng⁵⁰ gülsuyu, beş diremseng ekşi elma suyu ya da ekşi üzüm suyunu üzerine dökerler, et ısınıp suyunu bırakana kadar koyarlar. O suyu kepeyle alırlar ve tekrar o kadar gülsuyu ve meyve suyu dökerler, et suyu ondan ayrılana kadar bunu yaparlar. Etin rengi beyaz olur, ondan kalan suyu alırlar ve tamamını tekrar kazanda hazırlarlar, taze kişniş suyu, taze kabak suyu ve biraz tuz eklenir ve kaynatılır böylece daha fazla pişmiş olur. Bir parça zamk-ı Arabî⁵¹ ve pişmiş nişasta ve ezilmiş tebeşir atılır. Eğer kuvveti çok zayıfsa biraz reyhan şarabı yaparlar kuvveti artar. Mide girişine sıcak merhem uygularlar, eğer bu merhem sertlik yaparsa mastika yağı ya da taze sümbül yağı yapmak çok faydalı olur. Çok sıcak olursa ve susuzluk görülürse kalp ve ciğer üzerine serin merhemler uygulanır. Ertesi gün hamam ve âbzen yapılır ve soğuk, taze ve hafif yemek verilir.⁵²

12. Ağrıdan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Göz ağrısı, kulak ağrısı, baş ağrısı, diş ağrısı, uzuvların ağrısı, kulunç ağrısı, apse ağrısı, bükülen ve kırılan bir uzvun ağrısı şiddetlendiğinde sıcaklık harekete geçer ve ruh ısınır bu sebeple humma-yi yevm ortaya çıkar.

Tedavide önce ağrının ortadan kaldırılması ile meşgul olunmalı çünkü ateşin sebebi ağrıdır ve onun arazi ateştir. Sebep ortadan kalktığına araz yok olur. Onun tedavisi yorgunluktan ortaya çıkan humma-yi yevm'in tedavisi gibidir.⁵³

13. Amastan (Şiş) Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Kasıkta, koltuk altında ve bademciklerin yakınında şişler ortaya çıkar, ondan dolayı humma-yi yevm görülür. Buralarda şişlerin ortaya çıkmasının iki sebebi vardır: Birincisi buralar köşedir, geniş bir açıklığa sahip olduğu için yüzeye bir atık (fazlalık) gelirse bir kısmının orada kalması olasıdır. İkincisi buralardaki et gözenekli ve yumuşaktır (ince), fazlalığı kabul eder ve kendisinde toplar. O fazlalıktan şiş ortaya çıkar. Sonra ne zaman baldırda ya da ayağın üzerinde bir yara ya da bir ağrı ortaya çıkarsa mizaç onu yok etmeye kalkar. Eğer şişler oranın üzerinde iki gün ya da daha fazla kalırsa uzun kalması sebebiyle ufûnet olur ve ısınır. O buhar damarların aracılığıyla kalbe girer ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Aynı şekilde koltuk altında da şiş belirir. Humma-yi yevm'in ateşinin o şişteki fazlalık sebebiyle olduğu bilinmelidir. Ateşin sıcaklığı orayı hareket ettirir, kaynatır ve eritir Bu iş daha uzun ve daha zor olur.

Bu ateşin belirtisi şudur: Bu yerlerde şiş belirir, şişten sonra ateş ortaya çıkar nabız yükselir, hızlanır ve peş peşe olur. Sıcaklık ve şiş sebebiyle bir parça sertlik olur çünkü damar gerilir.

Tedavisinde önce bir damardan kan alınmalı, kan alma o uzvun acısını daha çok dindirir. Sonra mizaç yumuşatılmalı ve şişin maddesi ishal ile vücuttan temizlenmeli. Yemek de daha az verilmeli. Öncelikle o yeri güçlendirecek soğuk merhemler yapılmalı ve çok az yemek verilmeli ve şişin tedavisiyle meşgul olunmalı.⁵⁴

Ama önce etkili soğuk merhemler hazırlanıp güçlendirilecek yere uygulanmalı. Bu merhemlerin kullanımı çok olmayabilir böylece çiğ madde kalmaz. Kalp ve mide girişi serin şerbetlerle kuvvetlendirilir, nar, ekşi elma, limon, turunç şarabı ve meyve suları gibi. Ayrıca istirahat edilmeli, öyle ki o sırada şişin maddesi ayrıştırmayla dışarı çıkar. Şaraptan uzak durulmalı.⁵⁵

⁴⁹ ماء اللحم Arapça et suyu manasına gelen bir istilâh.

⁵⁰ درمسنگ Her diremseng takribi yarım grama muadildir. Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 88.

⁵¹ صمغ عربی akasya zamkı.

⁵² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 88.

⁵³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 89.

⁵⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 89.

⁵⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 90.

14. Bayılmadan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Bayılma sebebiyle ruhta acı bir hareket belirir. Bu hareket sebebiyle ısınması ve humma-yi yevm'in ortaya çıkması mümkündür.

Onun alameti diğer ateşlerin alametinden farklı değildir. Bayılmada nabzın durumu değişir. Soğukluğun ağır bastığı zamanlarda nabız bazen batıl olur. Sıcaklık arttığında nabız bazen hızlanır. Bayılan kişinin nabızı çoğunlukla katıdır.

Tedavisinde önce soğutulmuş gül suyu yüze ve göğse serpilir ve uyandırılır. Tütsüler yakılıp hoş kokular koklatılır. Sindirimi kolay yiyecekler verilmeli, maullehum gibi. Eğer maullehum şarapla verilirse kuvveti hızla yerine gelir. Bu sırada ateşin hararetinden korkulmamalı çünkü baygınlık geçince kuvveti tekrar gelir. Ateşin tedavisinde soğuk ve taze yiyecekler ve şerbetler verilmeli.⁵⁶

15. Açlıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

İnsanlar acıkıp sindirecek besin bulamadığında içgüdüsel ısı hıtlara yönelir. Çünkü mizaç çalışmadan geri durmaz, bu sebeple buharlar yükselir ve buharlardan dolayı ruh ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar.

Bu ateşin belirtisinde nabız küçülür, zayıflar ve sertleşir.

Tedavisi: Âbzenin içine oturulur ve âbzenden çıkınca yağ sürülür. Keşk⁵⁷ ya da ıspanak gibi hazmı kolay yiyeceklerden biraz yenir. Bunlar hazmedildiğinde yavaş yavaş köfte ve diğer yemekler verilir.⁵⁸

16. Susuzluktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Açlıktan humma-yi yevm ortaya çıktığı gibi susuzluktan da olur. Su olmadığından ve yiyecekler geçmediğinden buharlar daha sıcak ve daha yakıcı olur.

Tedavisi: Azar azar soğuk su içmek, gargara yapmak sonra zamanla yudum yudum içmeye başlamak. Özellikle meyve suları ekşi nar, ekşi salatalık ve armut suyu gibi. Eğer soğuk suyla gusledilebilirse faydalı olur. Sonra uyunur ve dinlenilir. Soğuk ve taze yiyecekler yenir.⁵⁹

17. (Kanallardaki) Tıkanıklıktan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Tıkanıklığın sebepleri çeşitlidir: Birincisi hamama girmeyen insanların cildi kurur, cildine çok toz dolar ve gözenekleri tıkanır. İkincisi soğuk alır ve gözenekleri kapanır. Üçüncüsü şap ve zac gibi maden içeren sulara ve soğuk suda gusletmek. Dördüncüsü güneşin sıcaklığı cildini yakar ve bu sebeple gözenekler kapanır. Beşincisi vücutta dağılık olan ince damarların uçları tıkanır. Bu ateş türlü sebeplerle ortaya çıkar: Tıkanıklık sebebiyle ya da hıtlardaki kayganlık ve yoğunluk ya da bir uzuvda beliren ve geçişleri kapayan şiş sebebiyle veya uçuk ve onun gibi artık bir etin ortaya çıkmasıyla.

Tıkanıklıktan ateşin ortaya çıkmasının sebebi şudur: Ayrıştırma daha çok azalır, damar boşluklarında buharlar kalır, kan ve ruh bu boşluklarda nefes alamaz ve geçemez. Bu sebeple kan ısınır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Eğer tıkanıklık çok olursa ateş üç gün sürer.⁶⁰

Bu ateşte uzun süren ateş olur, özellikle nöbetin sonunda hiç ter olmaz. Doktor bu durum ile şişkinlik belirtileri görürse humma-yi yevm-i sodda olduğuna hüküm verir. Özellikle kişide kan fazla ya da hıtlar yoğun olursa. Eğer şişkinlik olursa şişkinliğin belirtileri yüzün kızarması ve damarların kalkması ve onun gibi şeylerdir. Eğer hıtlar yoğun olursa yüzün rengi ve damarlar kendi halindedir, şişkinlik belirtilerinin hiçbiri olmaz.

Tedavisi: Eğer ateşin sebebi şişkinlik ise önce kan alırlar ve şişkinlik çoksa kan aldıktan sonra istifrağ ederler. Eğer şişkinlik aşırı sertse mizacı meyve suları ve ballı sirke şerbeti ile yumuşatırlar sonra tıkanıklığı açmakla uğraşırlar. İstifrağ edene kadar tıkanıklığın çaresiyle uğraşılmalı, çünkü eğer önce tıkanıklığa çare bulmak ile uğraşılırsa damarlardaki diğer hıtların hareketinden emin olmak muhtemel

⁵⁶ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 90.

⁵⁷ Arpadan ekmele yapılan çorba. İbn Sinâ, *el-Kânûn...*, s. 18.

⁵⁸ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 90.

⁵⁹ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 91.

⁶⁰ Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 91.

değildir. Yoğunluk ya da fazlalık sebebiyle ince damarların girişlerinde geçiş bulunmaz, tıkanıklık daha kuvvetli olur ateşler ufûni'ye döner.

Tıkanıklığın pek çok belirtisinde güçlü ateş olur. Eğer önce kan alma ve istifrağ ile uğraşılırsa ve fazlalıklar vücuttan çıkarılırsa ateşin kuvveti ve onun maddesi kesilir. Ufûni ateşten güvende olunur. Tıkanıklığı açmanın çaresi ateş inhitata ulaştığı vakitte hamam girmek ve çok ılık suyu üzerine dökmek ve âbzene oturmaktır. Arpa, bakla, buğday kabuğu, ezilmiş kavun çekirdeği ve ezilmiş zambak kökü ve İsfahan çöven otu kullanılıp yüze sürülür ve yıkanır. Eğer tıkanıklık ve kuvvetin her ikisi de güçlüyse ezilmiş ve elenmiş salep otu bal ile karıştırılır ve suyla açılır ve cilde sürülüp yıkanır.⁶¹

Câlinûs cahil bir doktorun bu ateşe sahip birini tedavi etmesi halinde onu yemekten alıkoyacağını ve üç gün sonra humma-yi yevmî'in şiddetleneceğini söyler. Çünkü bu ateşte yemekten alıkoymak hıtları karartır. Üç günden sonra ateş artarsa bu ufûni'ye döndüğünün işaretidir. Onun tedavisi ufûni ateşinin tedavisidir. Eğer sıcaklık ona geri dönmezse ve idrar iyi olursa bu sıhhat belirtisidir.⁶²

18. Soğuktan Kaynaklanan Derinin Kalınlaşması ve Gözeneklerin Kapanmasının Sebep Olduğu Humma-yi Yevm

Bu ateşin belirtileri beş şeyden anlaşılır: Birincisi soğukluk gelince. İkincisi hastanın cildine dokunulduğunda. Üçüncüsü nabzın durumundan. Dördüncüsü gözün durumundan. Beşincisi idrarın durumundan. Ama soğukluk geldiyse yüze dokunulduğunda sıcaklık çok belli olmaz. Ama bir saati yüze dokunduklarında elin sıcaklığı cildi ısıtır, o sebeple gözenekler biraz açılır. Nabız zayıflamaz lakin hızlanmaya meyleder ve bazı durumlarda farklılaşır. Ancak ihtilaf çok ortaya çıkmaz. İçgüdüsel hararet yok olduğu için idrarın beyaza dönüşmesi mümkündür.

Tedavisi: Önce sıcak hamamda oturulmalı. Terlemesi için sıcak ve yumuşak kıyafetler giyilmeli.⁶³

Ateşin sonunda hamama girilip çok oturulur. Tekrar terleyene kadar kendisine su verilmemeli. Sonra nazikçe ovulur böylece gözenekler daha çok açılır. Suyun içine papatya, mercanköşk ve dereotu yağı dökülür ve o suyla yıkanır, uzuvlarına ondan damlatılır, uzuvlar papatya, zambak veya dereotu yağı ile yağlanıp ovulur. Hamamdan çıkınca bir saat uyunur ya da oturulur. Nohut suyuyla pişirilen ya da kızartılan kum keklığı ve turaç gibi güzel yemekler hazırlanır. Mercanköşk ve turunc koklatılır. Gözenekler hala çok kapalıysa şarap içilmeyebilir çünkü şarap hıtları hareket ettirir ve kötü buharları uyandırır ve gözenekleri açamaz. Onun faydadandan çok zararı vardır.⁶⁴

19. Kabız Yapan Soğuk Sularla Gusletmek Sebebiyle Olan Humma-yi Yevm

Bu ateşin belirtileri de beş şeyden anlaşılır: Birincisi böyle bir suya girip yıkandığında. İkincisi cildin durumundan. Üçüncüsü nabzın durumundan. Dördüncüsü gözün durumundan. Beşincisi idrarın durumundan. Nabız daha küçük ve daha seridir, gözenekler daha kapalı ve cilt daha gergindir. Cildin durumu suyun içinde büzüşen bir kişinin eli gibidir. İdrar çoğunlukla beyazdır. Çünkü mizaç vücutta kalan fazla buhar sebebiyle onu hazmetmekle uğraşır. Gözeneklerin tıkanıklığı sebebiyle rutubetlerin vücutta kalması, terin dışarı çıkmaması mümkündür. Hava onu dışarı çıkarmadığı için idrar çok olur.

Tedavisi: Önce hamama girilir ve bir saat hamam havası içinde beklenir. Sonra âbzenin başında oturulur, âbzenin suyunda mercanköşk, papatya, kara pelin otu ve sarı taş yoncası olur. Böylece onun cildi bu suyun buharlarıyla yumuşar, nemlenir ve gözenekler açılır, terler.⁶⁵

Vücuttaki buharlar çekilir ve ateşin maddesi çözülüp ayrışır. Çok terlendikten sonra uzuvlar defne yağı, dereotu yağı, mercanköşk yağı ve papatya yağı ile yağlanır. Bu ateşte yemekler diğer ateş türlerindeki yemeklerden çok daha hafif olmalı; yemekler yumuşak ve ılık olmalı. Nohut ve pancar, kimyon, tarçın, mâş ve ıspanak uygun olur. Ateş düşene kadar bir hafta bu tür yemeklerle yetinilmeli.

İskenderiyeli tabip Ahron her hastalıkta yılın mevsimine uygun tedavi ve tedbirler tatbik edilmesi gerektiğini söyler. Örneğin hastalık sıcak mevsim kış ise yapılacak tedaviler kış havasına göredir. Eğer

⁶¹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 92.

⁶² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 93.

⁶³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 93.

⁶⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 94.

⁶⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 94.

hastalık soğuk ve mevsim yaz ise tedaviler yaz havasına uygun olmalıdır. Tüm hastalıklarda tedaviler hastalığın şiddetine ve mevsime uygun olursa yararlı olur.⁶⁶

20. Güneş Ya Da Hamam Sıcaklığı Sebebiyle Olan Humma-yi Yevm

Sıcak hamamda ateşin yanında ya da güneşte çok kalan insanların beyinin ısındığı ve hamam havasının, ateşte ve güneşte ısınan havanın nefes yoluyla kalbe ulaştığı bilinmelidir. Atardamarlar aracılığıyla kalpten tüm vücuda dağılır ve humma-yi yevm ortaya çıkar. Bu tür humma-yi yevm çoğunlukla güneşten ortaya çıkar güneş sıcaklığı çoğunlukla beyne tesir eder. Özellikle vücutta fazlalık varsa. Güneşin sıcaklığı eriyip buharı hızla beyne girer ve baş ağrısı ortaya çıkar. Ateş ve hamam çoğunlukla kalbe tesir eder.

Bu ateşin belirtileri dört tanedir: Birincisi aslında onun sebeplerinde sayılan durumlardır; hamam, ateşin yanında olmak ve güneşin altında kalmak gibi. İkincisi baş ağrısıdır, baş diğer uzuvlardan daha sıcaktır. Üçüncüsü göz kızarır ve ışığa karşı aşırı hassas olur (ışık korkusu gelişir). Dördüncüsü vücudun dışı içinden daha sıcaktır ve içerisi sıcak değildir. Sıcak olan diğer sularda olduğu kadar susuzluk olmaz. Bu, güneş sıcaklığından kaynaklanan ateşin özelliğidir.⁶⁷

Ateş ve güneşin sıcaklığından ve hamamdan ortaya çıkan ateşe gelince susuzluk zor olur ve nefes yükselir. Tedavi: on diremseng sirke, yirmi diremseng gül suyu ve beş diremseng gül yağından bir parfüm yapılır, buzun ya da karın üzerinde soğutulur, keten bezler onunla ıslatılıp göğsüne yerleştirilir ve koklatılır. Beyaz sandal, kafur ve marsıvan otu soğutulup koklatılır. Salatalık karın ve buzun içinde soğutulur, kırılır ve koklatılır. Ayak sıcak suya sokulur ve ovuşturulur, bu suyun içine papatya, nilüfer, menekşe, marsıvan otu konulursa daha faydalı olur. Evi temizleyip yıkarlar ve oraya nilüfer, menekşe, sandal, kafur ve marsıvan otu koyarlar. Rüzgârı bu evden uzaklaştırmalı çünkü terleme olur. Kendisine yumuşak kıyafetler giydirilir, uyur ya da dinlenir. Çok soğuk su içilmez çünkü mideyi çok sertleştirir. Tüm şerbetler içilmez. Menekşe, nilüfer, koruk, turunc şarabı ve ekşi ve tatlı nar suyu soğutulur ve biraz gül yağı damlatılıp içilir böylece susuzluk ve baş ağrısı olmaz.

Ateşin kuvveti gerileyince hamama girilir. Eğer nezle belirtisi varsa endişe edilmez ve hamam geciktirilmez. Ilık ve tatlı su başına dökülür böylece ıslanır ve ateş çözülür. Sıcak evden ve havasından uzak durulur. Eğer ılık âbzenin içinde oturursa faydalı olur. Âbzenin içinde menekşe, nilüfer ve biraz pişirilmiş papatya olursa daha faydalı olur. Hiç nezle belirtisi yoksa yağdan uzak durulur. Yemekten sonra istirahat edilir ve uyunur.⁶⁸

21. Sıcak Yiyecekler Sebebiyle Oluşan Humma-yi Yevm

Güneş sıcaklığından oluşan humma-yi yevm'de olduğu gibi dimağ ısınır ve ateş nefsanî ruhun içinde olur. Hamam sıcaklığından ve ateşe yaklaşımdan kaynaklanan humma-yi yevm'de kalp ısınır ve ateş hayvani ruhun içinde olur. Bu ateşte ciğer ısınır ve ateş tabii ruhun içinde olur.

Bu ateşin belirtilerinde ciğer tarafında sıcaklık olur, susuzluk ağır basar, ağız kurur, gözler ve yüz kızarır ve baş ağrısı çok olur.⁶⁹

Tedavisi: Önce idrar söktürülmeli. Sonra salatalık tohumu, kavun tohumu ve semizotu tohumu suyu ve ballı sirke şerbeti verilir. Yiyecekler demirhindi ve sütle ya da ekşi ve tatlı nar suyu ile yumuşatılır. Soğutulmuş karadut yemek, karadut şarabı içmek uygun olur.⁷⁰

22. Şaraptan Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Bu ateşin tedavisi sarhoşluk tedavisidir. Soğutulmuş nar suyu ve koruk şarabı uygun olur. El ve ayağı ovalamak ve uyku faydalı olur. Eğer baş ağrısı varsa meyve suları ile mizaç yumuşatılmalı.

⁶⁶ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 95.

⁶⁷ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 95.

⁶⁸ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 96.

⁶⁹ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 96.

⁷⁰ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 97.

Kusmak ya da kan almakla vücuttaki ateş düşer. Hamama girilir ve ılık su başa dökülür. Kum keklîği, turaç ve tavuk yemeği kuru suyu veya nar tanesi ya da anberbaris ⁷¹ ile pişirilir.⁷²

23. Çok Yemek Yemekten ve Sindirememekten Ortaya Çıkan Humma-yi Yevm

Çok yemek yiyen ve hazmedemeyen insanlardan kötü geçirmeler gelir. İki türlü geçirme vardır: Biri dumanlı geçirmedir ve onun kokusu olur, ona ulaşan duman yemeğin kokusudur bunun sebebi midedeki sıcaklıktır. Öyle ki onda çok safra olur. Özellikle sıcak yemekler yenilirse ya da hızla yakan ve buharı safraya yönelen yumuşak yemekler yenilirse ruh ısınır ve ateşe sebep olur.

Diğeri ekşi geçirmedir ve bu ekşi koku verir. Ekşi geçirmeden kaynaklı ateş nadir ortaya çıkar eğer ateş varsa sebebi başka bir şeydir.

Humma-yi yevm bazen çok yemek ve sindirememek ya da güneşte kalmak veya hamama girmekten kaynaklanır. Öyle ki çok ve hazmedilemeyen yemekler yiyen insanların çoğunda rahatsızlık görülür. Ya da bu sebeplerle kötü buhar vücudunda çoğalır ve ruhu ısınır özellikle safravî mizaç varsa. Cilt tüysüz ve gözenekler kapalıdır. Belirtileri: Gözler ve yüz kırmızıdır, nabız büyük ve hızlıdır, ateş kuvvetlidir. Bu ateş dört ya da yedi nöbet tekrar gelecek kadar çok olur ve hepsi humma-yi yevm'dir, başka bir tür değil. Yemekler hazmedilmediği için idrar beyaz olur.⁷³

Tedavisi: Mizaç yumuşaksa ve istifrağ sıcaksa yemek bozuk olmadığından sıcak suyla gargara yapıp içmekten başka bir tedaviyle meşgul olunmamalı. Bu, mideyi ve bağırsakları bozuk yemek kalıntılarından yıkayıp temizler. Ateş düştüğünde hamama girilir eğer istifrağ sebebiyle zafiyet oluşursa hamamdan uzak durulur. Zafiyet yoksa hamama girilir ve erken çıkılır. Hamamdan çıkılınca gül şekeri ya da ballı sirke şerbeti mideye güç verir. Sandal, kırmızı gül ve akasyadan bir merhem hazırlanır midenin üzerine konulursa bu faydalı olur. Sonra eğer istifrağ olursa diğer hıltların hepsi gelir ve kuvvet zayıflar bu sırada hamamdan uzak durulmalı. Soğuk içecekler verilmeli ayrıca limon şarabı, koruk şarabı, nar şarabı, sumak şarabı ve berberis şarabı verilmeli ve istirahat edilmeli.

İshal durduğunda mideye pelin otu yağı sürülür bu kuvvet verir. Eğer ateş şiddetli değilse Hint sümbülü yağı ya da mastika yağı sürülür. Bir parça yünü yağa batırmak ve yağ çıkana kadar bastırıp onu midenin üzerine koymak daha iyi olur. İshal karaciğer zafiyetinden kaynaklı ise daha hafif ve sindirimi daha kolay yemekler verilmeli örneğin küçük taze bir balık; bunun hazmı daha kolaydır.⁷⁴

Eğer yazın serin evde oturuluyor ve mizaç kuru ise iş daha zor olur. Mizacı yumuşatmak gerekir. Yenilen yemeğe alışık değilse ya da çok yenilirse ya da hazmı kolay değilse bu sebeple ona ateş gelir. Ateşin yayılması beklenmemeli ve hazmı kolaylaştıran önlemler alınmalı. Çünkü bu ateş aralıksız birkaç gün sürer. Yemek sıcaksa mizaç sıcak olur yarpuz otuyla mizaç yumuşatılır. Yemek soğuksa mizaç soğuk olur ve mizaç kimyon ile yumuşatılır.⁷⁵

SONUÇ

Cürcânî'nin humma üzerinden hastalıklara ve onların tedavilerine yönelik bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Nitekim hummayı anlatırken öncelikle hastalığa sebep olan durumları tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışmış sebeplerini ve belirtilerini tespit etmeden tedavinin cevap vermeyeceğine inanmıştır. Dolayısıyla hekimin asıl muradı hastalığı ortadan kaldırmak olsa da Cürcânî'ye göre tedavide ilk iş hastalığın sebebini ortadan kaldırmaktır. Hastalıkları ele alırken *sebepten ortadan kalktığı zaman hastalık ortadan kalkar* düşüncesi ile hareket etmiştir. Cürcânî'nin eserinde hummanın etiolojisi hakkında kendi zamanının tıp âlimlerinden daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülür. Nitekim kendisiyle en çok mukayese edilen İbn Sînâ günlük humma sebepleri arasında soğuk su ile gusletmek ve hamam sıcaklığı gibi hususlara yer vermemiştir. Bu noktada Cürcânî'nin hastalığın etiolojisini tüm açıklığıyla ortaya koyduğu söylenebilir.

Cürcânî'nin günlük hummaya yakalanan birinin vücut fonksiyonlarında ve organlarındaki değişimi hakkındaki tespitleri modern tıp çalışmalarındakiler ile benzerlik göstermektedir. Bilhassa nabız ve

⁷¹ Kadın tuzluğu, diken üzümü.

⁷² Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 97.

⁷³ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 97.

⁷⁴ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 98.

⁷⁵ Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, s. 99.

idrardaki değişimleri bugün de takip edebilmek mümkündür. Cürcânî'nin humma ve vücuttaki değişimler arasında kurduğu bağlantısı âdetâ domino taşı etkisi gibidir. Ateşin ortaya çıkması ile vücutta hararet meydana gelir, sonra humma sebebine göre beyin, gözler, mide, yüz, ağız, nabız ve idrarda anormal durumlar gözlemlenir. Cürcânî bu değişimlerin daha kalıcı bir hastalığa yol açmasının mümkün olduğunu düşünerek erkenden önlem almanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Nitekim humma-yi yevmî'e sebep olan her durum için bir tedavi planı çıkarmış, hastalığın ilk nöbetinden son nöbetine kadar izlenmesi gereken yolları anlatmıştır. Cürcânî'nin tedavileri yalnız hastalıktan kurtulma yollarına dair bilgi vermez. Merhemleri, lapaları ve ilaçları hazırlarken kullandığı devrin ölçü birimlerine işaret eder. Şifalı bitkisel karışımlar, çeşitli yiyecek ve içeceklerle yapılan sağlıklı tarifler verir. Ayrıca beslenme reçeteleri ve ilaçları uygulama yöntemleri gibi daha pek çok faydalı bilgilerden bahseder. Bu yönüyle müellifin tedavi uygulamaları hastalığı iyi etmenin yollarının yanı sıra sağlıklı yaşam tavsiyeleri gibi de görünmektedir.

Galen'le etkisini sürdüren ahlât-ı erbaa fikri İslam coğrafyasında da benimsenmiş; Cürcânî de bu fikrin temsilcilerinden biri olmuştur. Öyle ki Cürcânî humma-yi yevmî'in sıcak ve kuru mizaçta daha hızlı ve çok olduğu inancındadır. Özellikle günlük hummada safravî mizaca sahip olanların vücuttaki değişimleri belirgin ve tedavisi buna göredir. Tedavilerde de genellikle mizacın yumuşatılmasına yönelik uygulamalara yer verir. Cürcânî'ye göre mizacın yumuşaması hacamat, istifrağ veya hamamın dışında uygun yiyecek ve içecekler ile mümkündür. Bunlar mizacın yumuşamasında etkili olur ve humma-yi yevmî'in daha ağır bir türe dönüşmesinin önüne geçebilir.

Cürcânî tüm hastalıklarda olduğu gibi hummada da tedavilerin hastalığın şiddetine ve mevsime göre belirlenmesinin daha yararlı olacağı görüşündedir. Örneğin hamam ya da güneş sıcaklığından veya soğuktan kaynaklanan humma-yi yevmî'de birbirinden farklı tedavi yöntemlerinden bahseder. Dolayısıyla tedavide hastalığın sıcak ya da soğukluğunu belirleyici bulur. Cürcânî'nin humma-yi yevmî konusundaki tedavilerinde beslenmenin ön plana çıktığı görülmektedir. Hummanın sebebine göre ayrı ayrı beslenme reçeteleri hazırlayan müellif kimi humma-yi yevmî'de şarabı önerirken kiminde uzak durulmasını tavsiye eder. Kimi zaman soğuk ve sert yiyecek ve içeceklerin faydalı olduğunu söylerken kimi zaman bunların zararından bahseder. Buradan da anlaşıldığı üzere Cürcânî humma-yi yevmî'i basit bir ateşli hastalık olarak değerlendirmez. Doğru beslenme ve tedavi yöntemleri tayin edilmedikçe hummanın daha kötü türlerine dönüşeceğine inanır.

Cürcânî'nin eserinde yer verdiği beslenme reçeteleri dahi tek başına bir çalışma konusu olabilir. Bu reçeteler aynı zamanda birbiriyle uyumlu ve hazmı kolaylaştıran yiyeceklerden oluşması bakımından dikkat çekicidir. Yani sadece hastalığı iyi etmenin yollarından biri değil doğru porsiyon, doğru zaman ve doğru terkip ile sağlıklı yaşamın yollarından biridir.

Sonuç itibarıyla Zâhîre-i Hârezmşâhî modern okuyuculara Ortaçağ'da İran coğrafyasındaki tıbbi uygulamalar konusunda oldukça ayrıntılı bilgi veren ansiklopedik bir eserdir. Dolayısıyla İran tıbbi ve kültürü üzerindeki bilimsel etkisi son derece önemlidir. Zâhîre-i Hârezmşâhî İbn Sînâ'nın el-Kânûn'dan sonra Safevîler zamanında ders kitabı olarak okutulan iki eserden biridir. Bu dahi yalnız modern zamanlarda değil orta zamanlarda da eserin kıymetine ve ders kitabı olarak okutulacak kadar faydalı görüldüğüne işaret eder. Ayrıca Zâhîre-i Hârezmşâhî Cürcânî'nin tıp alanındaki diğer çalışmalarında olduğu gibi Farsça teknik (tıbbi) dilin gelişiminin incelenmesi için önemlidir. Eserlerinde Arapça tıbbi terimler yerine Farsça karşılıklarını kullanması ya da bunların Arapçasını verdikten sonra onu Farsça birkaç kelime ile izah etmesi Farsça tıp terminolojisine yaptığı katkının yadsınmaz olduğunun ispatıdır. Bugün İran'da Seyyîd İsmâil Cürcânî adına çıkarılan tıp dergileri ve düzenlenen bilimsel toplantılar tıp âlimine gösterilen saygının ve iftiharın tezahürüdür.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik

Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

- Acıduman, Ahmet, Şehriyar Şems, “İsmâ’îl Cürcânî’nin Zahîre-i H’ârizmşâhî Adlı Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisinde Kafatası Anatomisi, Hidrosefali ve Kafatası Kırıkları Üzerine”, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, C. 24, S. 3, 2014, s. 225-238.
- Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü’l-enbâ’ fî Tabakâti’l-Eṭṭbbâ’*, (Nşr. August Müller İmruülkays İbnü’t-Tahhân), C. II., Ma’hedu Tarih’l-Ulûmi’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, Kahire, 1299.
- Ahmed, Sana Kauser Ateeque, Tasfiya Hakeem Ansari, Tariq Nadeem Khan, “İsmâil Jurjani’s Description of Pathophysiology of Psychiatric Disorders in Zakhira Khwarizam Shahi”, *International Journal of Current Advanced Research*, Vol 9, S. 6, June 2020, s. 22603-22604.
- Ashtiyani, Saeed Changizi, Ali Zarei, Mohammad Elahipour, “Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine”, *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2:16, 2009, s. 1-5.
- Ashtiyani, Saeed Changizi, Mohsen Shamsi, Ali Cyrus, Bahar Bastani, Seyed Mohammad Tabatabayei, “A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran Avicenna, Rhazes, Al-Akawayni, and Jorjani”, *Iranian Journal of Kidney Diseases*, Vol 5, S. 5, September 2011, s. 300-308.
- Azizzâde, Ferzan, “Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Kitâb-i Mah-i Külliyyat*, S. 12, Tahran, 1389, s. 92-94.

- A'lam, Huşang, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-esmail> (Erişim Tarihi: 14.11.2022)
- Berkaî, Seyyîd Hüseyin Razavî, “Nakdi Gozâra ber Virâyîş-i Âhir “Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Neşr-i Dâniş*, S. 107, Tahran, 1382, s. 51-55.
- Bineş, Taki, “Nefâis-i Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds: Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Nâme-i Âstân-i Kuds*, S. 8, Tahran, 1340, s. 46-53.
- Cihânî, Ferište, Mecîd Golmohammedi, “Nakş-i Seyyîd İsmâil Cürçânî der Tehevvulât-i İlmî Pezeşkî”, *Faslnâme-i İlmî-Tehassusî*, S. 3, Tahran, 1395, s. 5-22.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül, “Ahlât-ı Erbaa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II., İstanbul, 1989, s. 24.
- Doğruyol, Hasan, “İsmâil b. Hasan Cürçânî”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII., İstanbul, 1993, s. 133-134.
- Döver, Fuat, *Graves Hastalığında Hipertiroidi Tedavisinin Oftalmopati Seyri Üzerine Etkisi*, Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1994.
- Golşânî, Seyyîd Alırza, “Seyyîd İsmâil Cürçânî; Hekim ve Pezeşkî Namî İrânî”, *Mecelle-i İlmî-Pezeşkî Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî*, Vol. 2 (2), Tahran, 2015, s. 69-71.
- Golşânî, Seyyîd Alırza, Semane Sadat Melek Sabet, Azam Siyamek Destcerdî, “Kitâbşinâsî Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî”, *Mecmua-i Mekalât Hemayîş-i Millî Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî*, Tahran, 1396, s. 1-12.
- Hakim Jorjani, http://www.tanaffosjournal.ir/article_241206_ad4525dc4828aa9342d1bf7b1e6435f6.pdf (Erişim Tarihi 16.11.2022).
- Halidpur, Sirus, “Zahîre-i Hârezmşâhî”, *Mecelle-i İrân Şinasî*, S. 31, Tahran, 1375, s. 509-517.
- Hekim Seyyîd İsmâil Cürçânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, (Tsh. Muhammed Rıza Muharrirî), 4. ve 5. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm Pezeşkî Cumhûrî İslâmî İrân, Tahran, 1384.
- Hüseyinhaşemi, Zehra, Fatime Aliyan, “Berresî Caygâh Kitâb-i Zahîre-i Hârezmşâhî der Tıbb-i İrânî”, *Faslnâme-i İlmî Tehassusî Rûzgâran*, S. 9, Tahran, 1392, s. 1-20.
- İbni Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (Çev. Esin Kâhya), Dördüncü Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.
- Mayo, C. H., “The Surgical Treatment Of Exophthalmos”, *Journal of the American Medical Association*, Vol. LXIII, No. 14, 1914, s. 1147-1149.
- Moattar, Fariborz, Mohammad Reza Shams Ardekani, Alireza Ghannadi, “The life of Jorjani: On of the Persian Pioneers of Medicial Encyclopedia Compiling: on the Occasion of His 1000th Birthday Anniversary (434, A.H.-1434, A.H.)”, *Iranian Red Crescent Medical Journal*, September 15(9), 2013, s. 763-766.

Mozafari, Omid, Ayyoob Hosravi, "Birthplace of Ismael Jorjani, A Renowned Iranian Physician: Jorjan (Near the Present-day Gonbad-e Kavus) or Urgench (The Present-day Uzbekistan)", *Jorjani Biomedicine Journal*, Vol. 6 (3), 2018, s. 72-73.

Said, Hakim Mohammed, "The Works of Ismail-al-Jurjani (C. 480-531) an Important Source Material", XV. *International Congress of the History of Science*, Edinburgh 10-19 August 1977, s. 1-21.

Tâbib İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, (Haz. Murat D. Çekin), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2017.

Tacbahş, Hasan, "Sayyed Esmâ'il Jorjani Founder of Persian Medicine", *Mecelle-i Tahkikat-i Dampezeşkî*, 62, S. 4, 2007, s. 131-140.

Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi*, C. V, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2018.

Velâyetî, Ali Ekber, *Seyyid İsmâil Cürcânî*, Emir Kebîr, Tahran, 1395.

<https://rasekhoon.net/article/show/863381/زندگانی-سید-اسماعیل-جرجانی> (Erişim Tarihi: 22.11.2022).